

ШЕДЕВРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Ольга Кобилянська

АПОСТОЛ ЧЕРНІ

ШЕДЕВРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Ольга Кобилянська

Апостол черні

«Мультимедийное издательство Стрельбицкого»

Кобилянська О.

Апостол черні / О. Кобилянська — «Мультимедийное издательство Стрельбицкого», — (ШЕДЕВРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

«Апостол черні» Ольги Кобилянської – філософсько-патріотичний роман, в якому авторка створила низку образів прогресивних українських інтелігентів, для яких моральне самовдосконалення і боротьба за волю рідної землі є головними життєвими пріоритетами***. Найвідомішими творами авторки є «Земля», «Людина», «Через кладку», «Царівна», «У неділю рано зілля копала», «Valse melancholique», «Некультурна», «Аристократка» та ін. Ольга Кобилянська – видатна українська письменниця, яка працювала у жанрі соціально-філософської та психологічної прози.

© Кобилянська О.

© Мультимедийное издательство
Стрельбицкого

Содержание

І том	6
Конец ознакомительного фрагмента.	32

Ольга Кобилянська

АПОСТОЛ ЧЕРНІ

Роман у 2-х томах

І том

Галі з Лопатинських Бурачинський

«Полкового» годинникаря, Максима Цезаревича, невеликої столиці Ч.¹ мало хто любив. Він був прикрий дивак, скупець і непривітливий. Се послідне не лиш проти власної родини, але й до чужих, що з своїми годинниками приходили до него. Принесете йому іноді годинник до напрямки, то коли він сидить, виглядає як великий павук, що зігнувся над мушкою-годинником, і вдивляється в його механізм – піднявши задумливо брови, ніби лікар держить руку гарячкуючого; а опісля або перегляне ваш і відставить його поспішним рухом і гнівним поглядом десь до другого гуртка і звернеться до вас, або погляне на вас поважно. «Хворий, дуже хворий, – скаже, – прийдіть за місяць, щоб можна до того часу добре випробувати. Може, поможу», або віддасть з словом «пропав безнадійно, киньте!». І більше нічого. Коли ви постоїте і вас оточення дивака на хвилину-дві займе, або мимоволі ваше ухо заслухається в ріжноманітне скорше і повільніше тикання годинників, він зараз стає похмурий. «Справа мається так, як кажу вам, пане. В мене нема часу, ось і сей годинник жде на мою руку, і той, а той вже від тижня цілком розложений; а другі також ждуть. Нема часу». Ледве що відкивне головою і – пішов.

А коли «хворий» вжевилічений і він його вам віддасть – то як поставить вам ціну – хоч клякай, він не спустить. «Перше було добре», – скаже їдко, – доки не знали, яка хвилина дорога, а тепер зле. Не приносить, будь ласка, до мене вашого приятеля, коли занедужає вдруге. Є і інші майстри. «Полковий» – як себе сам називав, бо до нього багато військових заходило, – лише один. Мене Господь лиш одним часом наділив на сім світі. Вдруге мені не бути годинникарем, як колись мій механізм подякує», усміхнеться сумно і вздрігне марканто бровами. Не старий ще, хоч на висках посивів, був високий гарно збудований, з рисами класичними, ходив, мов якийсь головний командант, по своїй не великій, дуже чисто прибраній, робітні з піднятою головою і обзиравав свої годинники на стінах, яких мав багато – одних на продаж, другі до напрямки – від часу до часу перешіптуючись з собою. Деякі твердили, що відмовляв молитви, другі, що має хвили, в котрих говорить з видінням, а треті, що вправлявся в латинській мові і в таких же фразах, котрими лаяв публіку за неоцінення його праці; але докладно не знав се ніхто.

На стіні між годинниками висів і скіряний карбач і ніхто не був певний, чи в роздраженню гарний дивак не зірве його з стіни і не просвище кому-небудь над вухами, знетерпеливившись. Лише одно знали: Максим Цезаревич ніколи неправдою не орудував, нікого не обманив. Його слово було їдке, як іржа, тверде, як камінь – одначе – як говорив, не був один з тих, що не зналися на моральній цінності.

* * *

З-поміж його дітей т. є. трьох доньок і одного сина, було йому, як здавалося, лише одно миле, а то, власне, той одинокий син, Юліян. Всі проче, себто дві старші і наймолодша донька, називав він механічними колісцями, котрі після законів оберталися і оточували «мотор», мов сателіти.

Коли малому Юліянові минуло шість років, було його матері дозволено оставляти його в робітні батька на якийсь час. Але тут він не смів плакати. «Коли хочеш плакати, – наказував батько, – скажи вперед і рушай...». Опісля брав його на коліна та, показуючи йому деякі

¹ Столиця Ч. – очевидно, мається на увазі місто Чернівці – нинішній центр Чернівецької області, крайове місто Буковини.

годинники, притулював їх йому до вуха, з чого дитина замовкала із несподіваности такого чуда, або аж здержувала віддих, або розсмівалася.

Коли ж іноді їй тут чогось забажалося, чого батько не міг дати, а вона все-таки того домогалася, розплакуючись, строгий батько указував на карбач і говорив: «Найкраще ухось!» Ті слова означали ще ласку, якою дівчата, «колісця», лиш рідко могли почванитися. Тоді малий відходив, не залишаючи нагоду не оглянутися разів з кілька за дорогим для нього неосягненим предметом; а батько стояв з піднесеною, ніби за карбачем простягнутою, рукою і вдивлявся вижидаючи в личко дитини, чи запановує вона над своїм бажанням, чи улягає напоріві плачу.

Одного разу принесено до напрямки шварцвальдський годинник² в формі невеликого домика, на верху котрого знаходилася ластівка так знаменитої різьби, що приковувала хоч би яке вибагливе око. Малий шестилітній хлопчина, побачивши ніби живу пташку на дрібнім будинку з личком годинника, аж писнув з радісного подиву, йому відразу забажалося притиснути ластівочку до себе. «Тату, дайте!» – кликнув і простягнув руки за годинником, що стояв між іншими на столі, при котрім сиділа непохитна стать поважного батька і перебирала щось між частинками годинника. Батько похитав, заперечуючи, головою без слова, удаючи, що не помічав, що дитина коло нього.

– «Я нічого пташечці не зроблю», – впевняв благаючим поглядом малий і простягнув ручку вдруге. Батько підвів очі від роботи і, ніби усміхаючися, сказав: «Але вона тобі може щось зробити».

– «Вона кусає?»

– «Вона відлетіти може...»

Дитина вдивилася зачудовано на батька.

– «Відлетіти?»

– «Так. Все, що гарне, не все можна мати. Краще залиши її; а тепер відхось і не мішай!»

Хлопчик вийшов. Не минуло кілька хвилин, коли він наново з'явився, прийшов і станув, як перед тим коло стола і намагався на пальцях, щоб побачити вдруге гарну пташку.

– «Вона ще сидить, – прошептав, боячись звернути батькову увагу на себе. – Пташечко моя маленька, ти відлетиш?»

Батько підняв великого строгого погляду: «Хочеш конче, аби вона відлетіла? Йди, повторяю».

– «Вона не відлетить, татку, – прошептав хлопчина. – Я її не возьму в руки. Я лиш на ню дивитися буду. Не зроблю їй нічого».

– «Так. Не зробиш їй нічого. А відки ти то знаєш?»

– «Бо так. Вона гарна і я її люблю. Вона така гарнесенька».

Та тут же зайшла несподівано зміна з батьком. Йому очі заблиснули гнівом і він крикнув бурхливо: «Не дивися на те, що не може бути твоє, і не забажай чужого. Рушай, бо поб'ю – а знаєш, плакати не вільно». І дивне диво. Чи відчула дитина, що сей строгий батько; котрий, мов злодій, радувався потайки загарбаним скарбом, любувався так само скрито сею гарною дитиною, вдаючи з себе невимовно строгого. Він не змішався, лиш сказав: «Не кричіть татку, вона зараз відлетить», – а опісля, прижмурюючи раптом оченята, протягнув п'ястучок і, то отвіраючи, то замикаючи його, як се роблять діти, виявляючи тим своє сильне бажання посідати забажаного предмету – не рухався з місця.

– «Ти ще тут? Де карбач?»

Хлопчина розплакався.

– «Ти чого плачеш?»

Юліян мовчав, хлипаючи.

² Шварцвальдський годинник – такий, що зроблений у Шварцвальді – гірська місцевість у Німеччині, на південному заході, де бере свій початок ріка Дунай.

– «Скажи, чого плачеш? Ти вже не вмієш говорити?»

Малий показав безмовно на пташку.

– «Хочеш мати її?»

Хлопець притакнув головою.

– «І не будеш ніколи більше плакати, коли її одержиш? Уважай, що відповідаєш».

Хлопчик помахав головою живо на знак що «не буде» і простяг лакомо руку. Та в тій хвили зайшло щось жахливе. Батько зірвав карбач з стіни, підняв його високо вгору і в слідуючій хвилі прорізав воздух серцепотрясаючий крик.

* * *

Карбач лежав вже далеко в куті кімнати, коли, як крейда, побілівший батько випровадив малого, що давився з здержуваного плачу, до сіней. Сам приступив, важко віддихаючи, до вікна і, притиснувши там чоло до шиби, стояв без руху... Хтось поклав йому руку на рамено і – переляканий оглянувся. То була його бабуня по матері, білоголова бабуса з чорними блискучими очима, з надзвичайно інтелігентним обличчям, зраджуюча цілим своїм виглядом «паню» і хоч вже добре похилилася, а все ще... ростом імпазантна.

– «За що ти карав дитину?»

– «Я після ваших засад поступаю. Цілком і самото після ваших засад.»

– «За що?»

– «Щоб не приспособлявся до брехні, котра буде з ним враз виростати. Гадаєте, мені це так легко? Але... в моім віку не зачинав ніхто назад з початку. Оставьте мене, бабуню! Він мій самотак... і саме тому що самотак». Тут він урвав – а бабуня... усміхаючись болючо і не відповівши нічого, вийшла з робітні.

* * *

За годину відчинилися злегка двері і мале, бліде личко з слідами плачу в очах, але спокійне указалося наново. Батько сидів плечима до дверей і випускав густі клуби диму з короткої люльки. Його брови то здіймалися, то опадали над очима, в нього знак живого думання.

– «Я плакав, татку...»

Батько прокинувся. Його погляд промайнув по сплаканім обличчю сина.

– «Я плакав, татку...» – почулося, ніби шелест, вдруге і вже цілком близенько, хоч не сміливо.

– «А не було потрібно, сину».

Дитина мовчала через хвилю, опісля шукала очима чогось в очах батька, що ховалися перед нею.

– «Я лиш ще один раз хочу подивитися на ню, татку. Маленький раз» – і хлопчина показав свій дрібонький пальчик на доказ, який замаленький.

– «Гадаєш вона краща, як всі ті надворі, що літають?».

– «Ага, гарніша, – відповів і потакнув головою. – Я хочу на ню цілком близенько подивитися».

Батько порадив йому найліпше їм всім надворі приглянутися і самото яку вловити. Вона буде літати – він знає, як птиці літають високо-високо... і цвірінькають і щебечуть. Присідають на галузки по деревах, ховаються між листочками, галузками, по землі шукають зеренця – а він ловить. Малий дивився зацікавлений на батька і слухав з увагою. Нараз спитав: «А як я її вловлю, то вона буде твоя?»

– «Авжеж не моя».

– «І я зможу плакати?»

– «Ліпше було б, мій сину, і я б хотів, щоб ти ніколи не плакав».

– «А як я буду великий, ти... ти будеш мене бити?»

– «Ні. Я не буду тебе бити. Лиш не треба чогось обіцяти, чого не можна дотримувати».

Дитина дивилася уважно батькові в обличчя, не зрозумівши його зовсім, а очевидно, бажала зрозуміти. Нараз по хвилині надуми, наче віднайшла щось в пам'яті, скрикнула несамоовито: «Але я буду плакати, татку, я все же хочу пташку», і тут же вибухнула щирим плачем.

– «Чому будеш?» – спитав батько майже з переляком.

«Бо б-у-д-у», – спищав, не можучи над собою запанувати. Батько зморщив брови, мов в фізичнім болю, і в його душі сказало: «Ти нікого не обманеш, мій сину...», а голосно додав: «Не задивляйся на те, що не може бути твоє. Карбачі болять – хоч би із чиєї руки – карбачі.» І взявши хлопчину за плечі, вивів його до бабуні, а сам засів до стола і заглибився в свою працю. Мішано тикали годинники, а дріб'язковий цокіт кишенькових впливав чудно на майстра. Час від часу він заплющував очі, опускав голову назад на поруче крісла і так пересиджував. Чи випочивав, чи що працювало в його мізку – ніхто не знав.

* * *

Росте і розвивається гарно фізично і духовно молоденький Юліян Цезаревич, але враз з тим взростає і бере верх майже хоровита ошадність і деспотизм батька вдома. Тут над жінкою, там над доньками, то знов над хлопцем, дедалі вже юнаком Юліяном, і викликає в хаті зчашта-густа сірий настрій. Як сказано, дітей було більше, бо крім Юліяна, ще троє дівчат. Мати – поважна, маломовна, терпелива – добра газдиня і в їх обширній, хоч низькій, хатині була, коли б і не заглянув в ню, взорова чистота і лад, дарма що батько відказував, що ніде не бачив стільки недбалства і ліні, як по «слав'янських домах», що потягає за собою злишні видатки, легкодушність і злу «репутацію». Пані Цезаревич, з дому священничого, мала лиш одну відповідь на такі і подібні його замітки – що, мовляла, Господь судією над всіма – та що, доки в неї руки живі, доти і буде все добре і чистота в її хаті піддержувана, а що інше, що до мужчини належить, нехай творить він. З тим бралася спокійно за свою працю.

Часами з закутків кімнати зачувалися тихі, здержувані суперечки між старшими сестрами. Розходилося тоді про новішу одіж, котра з них обох мала її одягнути, коли йшло про те, що мали обидві враз виходити з хати.

На їх несміливі докори, а радше просьби перед батьком, що їм конче треба зокрема по одіжі і капелюсі, бо ж одна ходить до школи, друга за орудками, то ж як ту одіж розділити, щоб жадній не було кривди?

Він відповідав коротко й сухо, що обі враз не мусять виходити, бо люксусу в своїй хаті, яко вбогий професіоналіста, не може підтримувати, а по-друге, щоб остаточно рішити справу, сказав по латині: «Quod licet Jovi, non licet bovi»³, з чого вийшло, що старшій належить ліпша одіж.

– А щоб ще ліпше узаasadнити свій висказ – він вдарив так сильно об стіл, що поскладені там годинники аж дріжали – і відсилав дівчаток до матері. Іншим разом, коли поновно були примушені в подібних справах доторкатися його – він лаяв, брав карбач і радив спробувати самим запрацювати потрібне і не морочити йому голови. Дівчата вмовкали, бо так ще було найліпше – і висувалися одна по другій з кімнати, даючи собі слово з сльозами на очах ніколи більше не звертатися до батька о підмогу.

«І чого ж ти таке доказуєш, чоловіче, ніби між мужеською челяддю в кухні», – упоминала своїм мирним голосом терпелива жінка, котрій стискав жаль серце за доньками, що були скромні і вважливі в своїх вимогах, були їй помічні понад свій вік в чім би і не указалася

³ З лат. – Що дозволено Юпітерові, те не дозволено бикові.

потреба, щоб придбати до хати те, чого батько або ж не визнавав потрібним, або ж годен був сам один своєю, хоч і як великою, пильністю здобути. «Чи ти не розумієш, що се дівчата й молоді? – говорила, впоминаючи. – Їй Максиме, Максиме, не любиш ти своїх доньок. Чим вони перед тобою провинились, що так жорстоко поводишся з ними? Не прогрішайся проти них! Та ще одно. Чи ти ніколи не завважав, які з них гарні діти виробилися?» «Зоня – наша найстарша... золотоволоса, як ти, – впав він їй в слово, усміхаючись, через що його обличчя надзвичайно уймало, – тому я і вибрав собі її на мою помічницю, і дасть Біг, виховаю з неї такого годинникаря – майстрову, якої ще ся столиця не мала. Я не ходжу між своїми дітьми з заплющеними очима. Але же знов інша річ і не се хотів я підчеркнути.» Додав: «Се, жінко, мало що значить т. є. ані гарна одіж, ані капелюхи, ані навіть гарна зверхність. Те, що щось значить, се ховається тут». При тих словах ударяв себе в груди. «Оцентр розходиться, жінко. Оцентр. А коли вони стануть матерями й будуть свої діти виховувати, нехай з них виховують силу, характер і залізо, а не малпів, що лиш безплідними словами орудують. А щоби так поступали і поки таке настане, треба з них також залізо творити. Нехай себе вправляють, вчаться себе перемагати, стають трудовницями... а тоді будуть колись і громадянками... що не зроблять своїй країні сорому. А ти, жінко моя, не навчиш їх твердості, бо ти сама, як вони, зворушлива дитина. Виховуючи свої діти, ми мусимо не забувати, що ми їх і для України виховуємо. А вона потребує іншого, як досі, чоловіка, іншу жінку. Тепер мене, може, зрозумієш. А вони нехай плачуть і ворогують на батька – се все діточе. Колись вони його інакше будуть судити. А поки що він такий і не інший».

Пані Цезаревич вислухала його спокійно і вона згоджується, правда, з його поглядами, але питала, чи він думає, що до того обов'язково потрібна жорстокість? Гадає – що свідомо праця, добрі приклади, поважне введення молоді до сповнення обов'язків і проти батьківщини і людськості мусить йти в парі з нагайкою і терором? Ні. Вона лише жінка з скромним розумом, і він їй каже, що доки вони не більше як діти, не думають ще самостійно, поважно до кінця, не можна їх душу деспотизмом ламати. Гадає, коли не одягне, не взує їх, воно перескочить розвій молодості і стане відразу на тій точці, де лиш розум приходить до слова або вибухає божественне піднесення духу до якогось великого діла... підприємства, визволення чи чого іншого? Ні. Дай молоді сонця, хоч би яку одробину, на тверду дорогу життя, а зокрема життя України, що один призначений вибороти сам собі свою – украдену батьківщину – а далі поступай, як хочеш. «Доки жила бабуня, було інакше – відколи вона згасла – згас промінь для всієї хати».

Так діялося з диваком-майстром.

Знов цілком іншими разами показував він себе з іншої сторони. Прикликував, наприклад, доньок по черзі несподівано сам в свою робітню. Тут втискав вперед Зоні, найстаршій, кілька банкнотів в руку «за поміч і послух в робітні», відтак молодшій Марії «правій руці матері при шитві і інших мозольних ручних роботах», а головню «за оброблювання яринового города» – та гладячи її по любім і свіжім личку, давав нагороду і опісля, беручи її своїм звичаєм за плечі, опираючися силою, щоб врадувані несподіваним щастям не поцілували його на знак подяки в руку, висував їх спішно... за двері. В кінці з'являлася, так само приликана, наймолодша Оксана, що вдалася поверховністю, друга по браті, цілком в батька. Темне волосся, з класичним профілем, блідавої цери і сталеві барви очима та чудно привабливим усміхом. Вона так побоювалася тепер, як і взагалі «лайки» за «лінивість», злишню цікавість і про своє «циганське» обличчя, що її треба було силоміць випихати, коли батько кликав. Тут перебирала свою «пайку» цілком збентежена і скорше, як сподівалася, опинилася за дверима.

Цікаво і варто було тоді заглянути в ту кімнату, як там весело і радісно... діялося. Обдаровані скакали, сміялися, обіймалися і в одно збивалися коло усміхненої матері, допитуючися всі враз, щоб за той несподіваний дарунок справити. Лиш молодий Юліян, що стояв віком між найстаршою Зонею і Марією, не казав нічого і усміхався рівно матері – піврваний радістю

ущасливлених. Лиш «бідний Юлик не вифасував нічого», – говорили сестри... глядячи його по гарнім обличчю... об'являючи тим своє щире почуття за покривдження його особи батьком. Але він, недобрий, відпихав їх і розсміявся. Він сам далі стільки заробляв лекціями, як вони всі три одержали. Добре, що радувались!.. і на доказ своєї щирої любови до них, він кожную по черзі підносив скорим і зграбним рухом догори. Обносячи їх круг кімнати, ставив в кут за кару, що його «жалували», чого він так не терпів. І тоді вже було добре і веселий настрій... наче струя сонця... запанував в цілій хаті, доки не йшло кожне до своєї призначеної праці або не находило таку.

* * *

Коли опісля мати заходила непомітно до тихої робітні мужа, щоби йому подякувати за несподівану радість, яку справив дітям і як та втіха вплинула благородно на настрій всіх, він махав рукою і, усміхаючись сумно, говорив: «Ти гадаєш, жінко, що коли в зачиненій для публіки робітні твого чоловіка світиться далеко поза північ світло, ніби одно Боже око блимає з вікна, а місяць згори позиркує на землю, на котрій пішло все на супочинок, хтось там, може, осталий, по білих від його сяєва дорогах, снується, а годинникар зачинає двері і від вас, він се робить зі злоби або гніву проти вас? Ні. Він дослухується ще дальше того, що йому годинники в більшій тишині намовляють. Кожний з іншої сфери і часу, з іншого круга аж до вбогого робітника. Так. І чого то він не догадується! Вони, ті дрібні «інтелекти», що спочивають на грудях і серцях своїх власників, чого то вони не розказують, чого ти не довідаєшся про них... що ними орудує, що час приносить, вимагає, що час змінює, що він нищить і все далі й далі невпинно... і кожний з них окремо відкидає для майстра його пайку. А та пайка йде набік – для кого? Для нього? Ні. Він збирає їх, мале до малого, творить велике і знов для кого? Для дітей своїх, для України своєї, в чотирьох стінах замкненої, з тугою в молодім серці вирватися на волю, на ширину, не в лахміттю старечини, а в блискучій одежі, як будучим горожанам своєї будучої країни пристойть. – А опісля, коли майстер тикання одних переслухав, других впокоїв, щоб не рвалися без цілі вперед, тоді каже: «Я оставляю їх і звертаюся до своїх приятелів. Ти знаєш їх. Вони там, на полиці, оправлені, прикриті завісою перед порохом і чужим оком. Я не вчений, ти знаєш. І лише тепер знов я беру їх до рук, кожду з іншого часу, з іншою духовістю, з іншою вказівкою на будучність і тоді я вглубляюся... Для кого? Для мене? Ні. Для дітей своїх, для України своєї маленької, між чотирма стінами, щоб з них викувати добрий матеріал, не згинуть без сліду по собі на будучину. Так доки не замкнуть очі, а мій годинник – що дав мені найбільший майстер сього світу, не стане сам»».

Він вмовк, а вона, зворушена, схилилася над його темною головою і поцілувала її.

– «Мій фантасте невсипущий, не запрацьовуйся...» – прошептала і віддалилася нечутно.

* * *

В тих часах був молодий Юліян, його прозвали так по дідові капітані, самотнім захисником в хаті проти деспотизму, а щонайбільше, скупарства батька, котрий був би те, що одною рукою давав, а на що інше, важніше, відбирав. Правда, він вимовлявся коротко перед дітьми тим, що він лиш годинникар і треба добре працювати, щоби вижити родину, удержувати в розходах і доходах домашньої господарки рівновагу, їм самим дати ліпше виховання – під чим розумів виключно душевне – а в руки який-небудь їм приступний фах, чи професію, щоб від нікого не були в пізнішій віці зависимі. Що при тім мати з доньками також була помічна, він не звертав великої уваги. «Кожде докладе цеглинку, – говорив, – і твір буде виготовлений».

Юліян, маючи ледве чотирнадцять-п'ятнадцять років, помімо того, що сам вчився дуже добре, давав ще і слабшим ученикам лекції. І хоч його місячні зарібки не дуже вже і незначні,

він все-таки віддавав їх матері з поважною просьбою давати йому лише те з харчу, що буде куплене його заробітком. Бо, як впевняв матір, він не хотів кривдити ні родичів, ні сестер, яких понад все любив – і вдоволитися чим-небудь, на яке заявлення матір зворушувалася до сліз і тут або там, коли се батько не бачив, цілувала його в чоло і тулила до грудей, впевняючи його, що жадне з її дітей не сміє їй «знидіти».

Гарний, темноволосий з ясними очима, струнким ростом батька, та ледве помітною мімікою брів, що надавало його молодому обличчю вираз задумливості, то знов чудовання – робив дуже миле враження.

В школі тішився не лиш симпатією своїх товаришів, але й професорів. Се посліднє через свою здатність, щирю одвертість, а передусім за свою неустрасливість. У товаришів уходив за авторитетність. Раз, що як сказано, був один з найдібніших учеників, особливо в старинних мовах був дорадником слабших учеників – а остаточно, як се часто в мужеської молоді буває, за фізичну силу, що об'являлася не лиш при гімнастичних вправах, а ще й у борні з другими, у витривалості, в плаванні, а через се також і в випадках, де ученики-товариші прогрішилися неправдомовністю, недодержуванням, хоч би найнезначнішої, обіцянки, нехарством тіла або рук і т. п. Тоді то товариш-«авторитет» товк грішників безмілосердно, не узглядняючи найменшого оправдання, сліз, або випрошування, чи обіцявання на будуче це не чинити. Але ніхто довго на нього не гнівався.

Один з професорів, в котрого він вчив сина і був його любимцем, займався ним так щиро, що уймив собі хлопця до того степеня, що викликав аж зависть в рідного батька, котрий противно в саме той час відносився до сего двічі строго і критично.

* * *

Одного разу, коли Юліян Цезаревич числив шістнадцять років, трапилася йому пригода, яка піднесла його молоду особистість не лиш в очах його товаришів і в очах його професорів, але і в очах деяких чужих... не кажучи вже про сестер... і родичів.

В одного священика з провінції, села Покутівки,⁴ на ім'я о. Захарій, що виїздив з міста, сполошилися коні.

Сильно наладовану фіру, на котрій сидів душпастир з своїм молодим дівчатком, рвали і шарпали розбішені звірята на всі боки так дико, що подорожні були щонайменше виставлені на катастрофу. Фірман, що з страху неначе розум і мову стратив, хоч і здержував щосили звірята, не міг їх зовсім опанувати. Він стягнув віжки до тієї міри до себе, що здичілі ще гірше бісилися, кидаючись один до одного, доки нараз, мов віднайшовши собі полегшу з переполоху і від спиняючих їх віжок від утечі, почали ставати дуба, борючися копитами з воздухом, а опісля погнали чистим вихром вперед, рвучи за собою фіру з подорожними, що, волочена розбішеним летом, підскакувала за ними по грубо і свіжо ще не утовченій дорозі... і здавалося... кожної хвили розлетиться. На улиці було в той час лише небагато прохожих; а і ті, перелякані незвичайним видом, станули, мов вкопані, вижидаючи неминучої катастрофи, і не рухалися з місця. Отець Захарій кричав і кликав розпачливим рухом одної руки о поміч, придержуючи другою дівчатко коло себе і, як видно було, здавався зовсім на Божу волю.

⁴ Покутівка – село, в якому мешкала родина отця Захарія і де розташовувалася парохія. За текстом твору, це була одна із двох маєтностей поміщика, дідица Освальда Ганге. О. Кобилянська використовує промовистий топонім, очевидно, створений її письменницькою уявою. В основі його – слово «покута», яке вживається у таких значеннях (за «Словником української мови» в 11-ти томах (1970–1980): 1) визнання своєї провини, вияв жалю з приводу неї; каяття; 2) покарання за вчинений злочин, провину, поганий учинок і т. ін.; 3) церковне покарання за злочини або гріхи. Нести покуту: 1) відбувати покарання за вчинений злочин, провину; 2) бути змушеним терпіти, зносити щось важке, неприємне. Для священика отця Захарія, який є одним із образів твору, проживання у Покутівці є своєрідною покутою, адже тут він служить людям, будучи душпастирем, виконуючи свою життєву місію – богослова і проповідника.

Саме в той час, се було коло другої по обіді, йшов Юліян до школи. Побачивши проти себе вже здалека розігнані коні з наїженими гривами, а фірман і за ним другу особу без капелюхів... посліднього благаючого о поміч, відгадав вмить, о що розходиться. Скорше, як гадка, як вихор, кинув він свій капелюх з голови проти розбішених звірят, внаслідок чого вони скочили вбік, задержалися на хвилику, сам кинувся, мов молодий тигр, межи них і, гукнувши на них строгим голосом, щоб станули, вхопив сильними руками правого під бородою, стягаючи його так залізною, що звірина хоч пручалася і скакала, б'ючи копитами перед собою, а з тим і в нього уговкувана безперестанку його голосом і чуючися остаточно опанованою, станула. Та Юліян не вдоволився тим. Запанувавши на мить над одним, він вхопив тут же другого сильною рукою, як першого, і привів і цього на недовгий час до послуху.

За час тої короткої дикої боротьби між розбішеними звірятами і молодим чоловіком, опритомнів вже і фірман і, гукнувши своїм, їм знаним, голосом, зіскочив з фіри, щоб якнай-скорше прийти борцеві на поміч, кидаючи понад себе душпастиреві віжки, що з відкритою головою та поблідлим обличчям сидів на фірі і про ніщо вже не думав, крім одного, як би охоронити дитину від каліцтва або й смерти.

Юліян, що стояв ще біля фірмана, сховавши одну руку поза спину, з чолом зморщеним, мов з фізичного болю, приглядався через хвилику, як сей випрягає сильно тремтячі, відсапує коні, приглядаючися при тім упряжі, чи не пірвалося що в ній, щоб через це не зайшла поновна перепона в дальшій дорозі.

– «Ангеле-спасителю!» – скрикнув тут нараз отець духовний, опам'ятавшись, і собі з переляку, простягаючи руку до молодця, що все ще стояв на місці і слідив за роботою фірмана. «Хто ти, дорогий сину?» І з тими словами о. Захарій скочив з фіри, а за ним і молоде дівчатко. Юліян не підводив очей. Його повіки закривали їх, неначеб не мали сили підіймитися. «Чий ти, Боже дитино?» – повторив своє питання душпастир і опинився коло нього.

Доперва тепер підвів сей очі. Вони гляділи так сумно, що о. Захарій відступив з переляком.

– «Ви ушкоджені?» – спитав.

Сей заперечив головою: «Незначна дрібниця... на правій руці».

– «Вона цілком закривавлена!» – скрикнуло дівчатко, що зайшло аж поза спину молодця, відкрило покалічену руку і тепер затривоженими очима витріщилося на нього. Та не довго. Нараз – чи під впливом переляку, чи раптового жалю, стягнуло з своєї шийки білу тоненьку хустину, якою обв'язала її матір від «пороху» і можливої простуди вечером в повороті, і подала Юліянові, аби хоч накрити бідну руку. «Перев'яжи нею руку свою, – упіснув душпастир. – Видиш, яке нещастя?» Але вона не зволила. Надмірно окровавлена рука завдала їй стільки переполоху, що вона боялася її доторкнутися.

Тоді зробив це о. Захарій. Молодець подякував. – «Тепер вже піду, – сказав з полегшою. – Я йшов до гімназії – але... я справді вже мушу йти, – додав, коли о. Захарій всунув його ліву руку в свою з наміром заопікуватися ним. – Я надобре спізнився». Сказавши це, він витягнув квапно руку, підняв свій капелюх з землі, де лежав тут запорошений і потоптаний копитами, зібрав книжки і поступив вперед. Але о. Захарій заступив йому дорогу, виявив поновно своє занепокоєння і тривогу, що він, може, більше ушкоджений, як признав.

– «Ні. Це справді лиш рука потерпіла. Йому гірше шкода часу, як руки. Через сильне здержування коня кантарою під бородою, і ще більше через дике, вперте вишарпування голови, з його руки здерлася шкіра з долоні».

– Коні могли його копитами добре покалічити. «Били, правда, але не покалічили. Він це знає. Не навчений собою возитися. Прикре для нього лише те, що не зможе через кілька днів писати...» – відповів. По обличчю душпастиря перебіг вираз здивування і переляку, але він не сказав нічого, лиш по хвилі спитав майже суворо: «Як ви могли так не розважно кидатися чужим бісам назустріч? Вони могли вам кості поломити!»

Юліян усміхнувся ледве помітно.

– «Що ж, – відповів, – чи мав я ждати, аж вони фіру рознесуть і покалічать нас і...» – тут урвав. Його очі майнули мимоходом по молодім дівчаті, що стояло мовчки і дивилося з великими надслухуючими очима з білого личка на відважного молодця.

О. Захарій похитав головою і поклепав його по рамені. «Я віддячуся вам», – сказав. Але Юліян не обізався. Підсунувши згуртовані книжки квапно під паху, він легко вклонився. Послідні слова о. Захарія його прикро вразили.

– «Як ваше назвисько, молодче? Ви ученик – кажете?»

– «Так. Вищої гімназії».

– «А ваше назвисько?»

– «Юліян Цезаревич».

Душпастир підсунув брови вгору і його обличчя роз'яснилося.

– «Може, син годинникаря, Цезаревича?»

– «Так».

– «Знає мені. Я буду в вашого батька і директора. Сьогодні вже ні, бо завтра маю похорон, але цими днями напевно. Тим часом щире спасибіг вам, українче, Юліяне Цезаревичу».

Юліян вклонився вдруге і поспішив квапно своєю дорогою. О. Захарій з донькою відіхали... А по місці, де скоїлася дика, коротка пригода, що потягнула за собою на пізніше – так сказати б – нелюдською рукою зложені наслідки, переходили даліше мешканці.

* * *

Сонце спалахнуло жаром на заході над лісом і в селі Покутівці, як фіра з о. Захарієм і його молоденькою Евою наїхала на просторе подвір'я приходства.

* * *

Третьої днини по пригоді і саме по легкім, короткім дощі, котрий відсвіжив не лише воздух, землю, деревину по парках і садах невеликої, чисто удержуваної, столиці, доходив о. Захарій з своєю одинокою Евою до мешкання, знаного нам вже, годинникаря, Цезаревича, коли якраз, начеб їм наперекір, виїхав з противної сторони перед годинникарський дім якийсь екіпаж, і з нього вискочив жваво, елегантним рухом, молодець і поспішив до дому.

– «Едвард Ганге», – скрикнуло дівчатко і сіпнуло батька. «Це Едвард Ганге. Чого йому тут?» «Справді так, це їх екіпаж», – відповів батько, зближаючись до помешкання, а з тим і до екіпажа, з котрого з переднього сидження, а то з козла, зіскочив тепер і другий молодий чоловік, по одіжі котрого однак було пізнати, що це «нижчої категорії» людина – бо він вибрав спішно з-під козла невеликий кошик ярини, дискретно вкритий великим широким листям і гарною китицею ріжних рож – і коли душпастир з Евою був вже недалеко екіпажа – він вклонився чемно і піддано – уступаючи заздалегідь від плитами вилуженої, недовгої стежки, що вела до фіртки, крізь яку пішов недавно молодий панич.

– «Ви що тут робите, пане Зарко?» – спитав душпастир, впізнавши в молодім чоловіці огорожника-українця, дідича німця Ганга, власника села Покутівки. Сей відповів, що перед двома днями одержало панство від панича Едварда телеграму, в котрій подав до відома, що панич Юліян Цезаревич ушкоджений через припадок кінями з приходства Покутівки і не може ні до гімназії, ні до него приходити і щоб родичі відповіли, що йому робити, наколи б сей довше як вісім день мусів хати пильнувати; чи не взяти в тім разі другого інструктора. Клясифікація почалася і він боїться. Сема кляса трудна. Батько відповів, щоб держався Цезаревича. Вчора прибула і пані дідичка сама. Вона радилася з директором, що робити, а сей рішучо відраджував брати другого інструктора, бо Юліян, правда, хоч не зможе, по висказі лікаря, ще

через яких шість-сім день рукою володіти, а так само через побиття копитами, і з хати виходити, але зате може Едвард до него за той час кілька разів навідатися і нічого не стратить. Юліяна буде вже інший товариш його шкільний інформувати, що брали нового в науці. От і тому молодий панич, ушасливлений тим результатом, приїхав до свого інструктора і приятеля від чотирьох років гімназійної науки, поділитися з ним сею постановою. Надвечір пані від'їжджають. Панич Едвард – як отець добродій знають, – найстарший син... і як-то у великих панів буває, дбають про найменше... а надто вже німці акуратні у всім. Я лиш, отже, маю для панича Юліяна віддати – наш панич вийде і ми вертаємо назад додому.

Ева слухала уважно пояснення знайомого їй молодого огорожника, незводячи очей з гарної китиці, а врешті спитала: «І китицю маєте передати?»

Обличчя огорожника покрилося гарячою краскою. – «Ні, – відповів. – Китицю, ні».

О. Захарій, на котрого лицьо указався вираз турботи, сказав: «Ідіть, Зарко, через фіртку, а я піду відси з дороги впрост до робітні майстра. Мені так само спішно. За годину відходить потяг, а я маю ще дещо і в місті налагодити». З тими словами кивнув на огорожника головою на знак прощання, що в тій хвилі і зник з-перед його очей – а сам подався з донькою небагатьма кроками до робітні годинникаря.

* * *

О. Захарій застав майстра при роботі. Він сидів схилений при столі, а коло него стояла його найстарша донька Зоня з якимось годинником в руках, висока, гарна і вислухувала його поучування про завдану їй годинникарську роботу. О. Захарій, що увійшов з Евою, здержався з хвилину. Коли майстер скінчив свої інформування, повернувся до гостя з запитом, що сей собі бажав. О. Захарій назвав своє ім'я і представив і доньку. Опісля приступив відразу до причини свого приходу, висказуючи нетаяне співчуття за тілесне ушкодження його сина, через фатальний припадок з його кінсьми – що, хоч не пішов з його вини, а потягнув за собою прикрі наслідки для сего, як довідався він, – перерву в науці в критичнім часі, бо під час розпочаття класифікації. «Простіть мені, добродію, як батько і не згадуйте гірким словом!» – закінчив О. Захарій і простягнув руку до майстра, що слухав уважно симпатичного душпастиря і не зводив з його лагідного обличчя ока. «Я і так не мав супокію на цілий час від прикрої пригоди при уяві, що, може, ваш син поніс тяжчі ушкодження, ніж признавався, – додав, – ...а я, хоч і безпосередньо, все-таки винен, бо полохливі звірята – моя власність». «Як син мається? – питає. – І чи не міг би я його самого побачити, пересвідчитися власними очима про стан його здоров'я і подякувати йому ще раз?..»

Годинникарь стиснув подану йому руку і, вказуючи на крісло, щоб сей усів, казав доньці прикликати Юліяна.

– «Ви перецінюєте вчинок мого сина, отче. Вчинок раптовий юнацької відваги. Він сам скромний, – казав батько. – Так, приміром, він лиш небагатьма словами окреслив цілу аферу, і в ній свій «рятунковий уділ» і між тим, як мати і сестри, перелякані його несподівано скорим поворотом зі школи, блідим видом, закривавленою рукою і хромаючим ходом (від ударів кінських копит) – порозбігалися в одній хвилі по лікаря. Слава Богу йому вже ліпше. Він змалку не пещений в мене. А сам я – не звертаю уваги на вчинки і не надаю їм великої ваги, котрі повинні кождим в потребі сповнитися, де се само собою розуміється. Дарма, що він у мене одинак – син, але я і не маю нічого проти того, коли подякуєте йому за се поновно. Се для него честь. Будь-що буде, се його вродженій неустрашимості і рішучості не завадить, а противно піднесе їх».

Коли Юліян на поклик сестри не з'являвся, а попросив натомість батька на кілька хвиль до себе, сей зайшов до него. Едвард Ганге вже від'їхав і він знаходився сам. Батько заявив йому, о що розходилося. О. Захарій бажав його особисто бачити і йому враз з донькою... ще

раз подякувати за його вчинок. Зачувши се, Юліян перелякався, неначе на него спав якийсь несподіваний атак, і подався скоро в глиб кімнати. «Чого дякувати?» – спитав похмуро. «Їх річ, сину – подякувати!». Молодець потряс гордо головою. «Нема за що дякувати», – відповів. Йому соромно і прикро, коли таке чує. «А – вчинок, то й вчинив, – сказав коротко. – Ліпший фірман, як його, був би те саме зробив».

– «Може бути», – відповів батько сухо і пождав кілька хвиль. Опісля перейшов на що інше і додав, що вже знає, хто о. Захарій такий, пригадував собі його назвисько. «Гарний і культурний чоловік». «Та поминувши се, як він міг собі проти тебе в тім випадку інакше поступити? Треба ще і не забувати, що се свій чоловік, українець, а передовсім духовна особистість, що прийшла до тебе молодого не понизити тебе, а противно вшанувати». Такими і подібними, наборзі виявленими, аргументами, спонукав остаточно захмуреного молодця податися до о. Захарія.

* * *

О. Захарій, зараз по їх вступі, звернувся до Юліяна, що зупинився поважний в тій хвилі, з лица блідавий, перед особою душпастиря і вклонився.

– «Я зайшов до вас, пане Юліяне, – заговорив сей, – але передовсім мушу оправдатись, що не міг свого слова додержати скорше з'явитися, як обіцяв. Я спродав вчора свої полохливі дикуни, що наварили вам і нам стільки клопоту, а до залізниці не встиг вже в пору другими кіньми дістатися. Тому аж сьогодні я тут. Скажіть, будь ласка, як почуваете себе? А друге, не менше важне, і о що я вас спеціально прошу, заявіть мені одверто, мій молодий спасителю і друже, як мені віддячитися вам за вашу лицарську прислугу в недавній афері, з котрої ми з донькою вийшли щасливо, а ви понесли біль і утрату часу. Ви розумієте мою ситуацію. Що мені вчинити для вас, щоб вам, хоч частинно, принесло розраду і сатисфакцію? Скажіть – якою пам'яткою не погордили б ви від простого, скромного, сільського «апостола черні»? Чи науковим ділом яким... чи чим з золота... чи чимось іншим, що було б вам миле і бажане? Я з щирим і вдячним серцем прийшов до вас – як свій до свого». О. Захарій шукав своїми, як небо, синіми очима взору молодця. Юліяна обличчя покрилося раптовою краскою і він похитав нетерпеливо головою.

– «Зробіть се, шановний отче, щоб забули сей мій незначний чин якнайскорше».

– «Се вже ніколи не може бути», – відказав поважно душпастир. «Се ви неможливе бажаєте».

– «Можна, можна, отче. Мене ваша доброта на вугля ставить. Де ж вже так». І він поново потряс головою. Тоді душпастир звернувся до молодого дівчатка, що при вступі Юліяна підійшло до батька і гляділо відти то на молодця, то на батька.

– «Іди, Ево, і подякуй ти пану Юліянові, що спас тебе своєю відвагою від каліцтва, а може, і смерти, а твого батька не менше. Бачиш, від мене він загордий прийняти подяку, хоч Господь свідок, як щиро я до него відношуся. Від тебе, може, вчинить се. Ми йому ніколи не забудемо сего кроку і останемо позавше його довжниками». З тими словами душпастир мимоволі уклав руку поза рам'я доньки і наче підсунув її, крихітку, перед Юліяна. Та він помилився в своїм замірі.

Молоде дівчатко відступило несподівано о крок назад, неначе батько поставив його в тій хвилі перед якогось найстрогішого суддю.

– «Я не можу», – відгулося легеньким, ледве чутним, голосом, з котрого застукало плачем.

Батько усміхнувся і поглянув на Юліяна. Сей стояв ще мовчки і дивився з виразом нетаєної нетерпеливості на обох. При словах дівчати, його обличчя покрилося гарячим жаром. «Як-

то, не можеш, Ево? – спитав батько з зачудованням, – він тебе послухає. Квапся. Ми забираємо йому час».

Дівчатко похитало головою, не «годно» було і урвало.

В тій хвилині зайшла зміна з молодцем. Якийсь чудний усміх роз'яснив нараз його поважне лице, він опинився немногими кроками перед дівчатком, схилився над ним і його темно-зеленяві, проникливі очі втопилися на момент в її ніжне, хоч зовсім не гарне, личко з темними очима – і пождав хвилину. Вона майже чула його віддих, задрижала, її уста затиснулися і «не могу» повторила лиш йому чутно втретє.

– «І не треба, – відповів він увічливо з полегшою, випростовуючись. – Мені цілком не треба дякувати. Подайте руку і будемо покрітовані». З тими словами він простяг до неї руку, а друга, забандажована, спочивала в чорній опасці.

– «Вона не кровава? – спитала, – я боюсь, що поражу вас». Її великі очі спинилися вигребущо на нім. Він відступив, немило вражений. «Вже непокровавлена, – вимовив зворушено. – Чи вже ліпше, а за кілька день, може, і скину опаску й не станеться нічого, хоч і доторкнетесь її. Я не м'який!» Молоденька Ева не відповіла, поглянула соромливо на него, він усміхнувся, і не подавав їй вдруге руки. «Що з тобою, Ево? – кликнув батько, змішаний поведінням доньки. – Ти хора? Заховуєшся, наче в гарячці? – а до мужчин звертаючись, сказав: – Вона не зносить виду крові, і не може забути дикої пригоди, особливо покаліченої руки. Я не повинен був її сьогодні з собою брати. Простіть її нечемність, але наперлася їхати зо мною і я вволив її волю. Ми дрожимо над нею. Вона одна в нас. Звичайно я її до нічого не силую. Якесь таке вдалося мізерне». О. Захарій обтер хустиною легко зіпріле чоло, поглянув на годинник, і коли Зоня приступила до молодого дівчати, попросити її до свого стола, зайнятися тут нею хвилинку, звернувся душпастир виключно до Юліяна: «Тепер, молодий паничу, я зроблю вам одну пропозицію, котрою, може, не погордите сим разом. Коли ви були раз лицарем проти нас, то будьте ним і дальше. Загостіть сего літа до нас на вакації до Покутівки. Ви не пожалуйте сего. В нас околиця гарна, здорова і така повна чару. Ви скріпитесь по студіях. Великий дубовий ліс, як мир... а розваги досить. Прогулки, куди схочете. Я постараюся вам о їзду верхом досхочу, коли забажаєте. По великім ставу, що лежить в нас недалеко саду приходства, будете веслувати до втоми. Він великий, чарівний, під густим лісом, повний риби і диких качок... а глибокий, поважний, аж іноді жах забирає. Як хочете, будете і на лови ходити. Я сам не мисливий; в мене вода в серці і мені не вільно форсуватися. Зате з двора все хтось ходить. Або і з завідателем лісів в С. зможете злучитися. Він вас сієї штуки ще ліпше навчить. Що забажаєте, будете мати. В нас і гарна бібліотека. Не занудитесь. Любите книжки?

– А головно, ви будете свободні, як у себе тут, розумійте. І щирі і сині очі душпастиря благали німо то батька, то сина, щоб сповнив його прохання.

Юліян не відповів, відгорнув волосся з чола. По його обличчю, при слові «бібліотека», промайнуло мов світлом.

– «Кажете, отче, в вас бібліотека, – обізвався тут батько. – Юліян ночами дочитує, коли йому дні закороткі. Взагалі в нас всі читають, мене старого включивши. Лиш часу багато не маємо і кімнати в нас невеликі». «А в нас аж надто широкі, – сказав душпастир. – Будете мати свою зокрема. Вчителька Еви виїжджає через вакації, а її кімнату займете ви. Вона сама вам не буде мішати. Її літом мало хто в хаті бачить. То в саду вона, то у лісі над ставком, всюду, лиш не в хаті, тому і дика, як дика качка».

Ева, зачувши своє ім'я, думала, що батько її кличе, попрощалася з Зонею. Коли вернула до нього, стала по його стороні і не спускала ока з юнака.

– «Згода, пане Юліяне?»

Юліян боровся і через хвилину мовчав. Це одверте, щире запрошення обгорнуло його наче теплом і уймило зовсім для душпастиря. Він був би зараз пристав на пропозицію. При вичисленню розваг о. Захарієм, вставився йому перед усім перед уяву став. Глибокий, поваж-

ний, під темним лісом – це було щось, що мало щось в собі. Він був плавець і плавання було саме тепер його найулюбленішим спортом. Їзда верхи була йому вже по більшій частині знана. Батько Едварда Ганга держав тому тут верхівця в місті і вони оба не в один час училися їзди верхи. Він був захоплений перспективою таких вакацій. Вони були переповнені зеленню, блискучою поверхнею ставу... він бачив, як риба перепливала, плюскалася під і над нею, бачив дикі качки... і нараз стрінувся з великими, темними очима молоді Еви. Щось в нім вмовкло. Щось затяжало в душі. Він... ледве чи прийме запрошення о. Захарія. На жаль. Хоч би і хотів. Чомусь ні. Ще мовчав. Його мов щось задержало. Не був чогось певний.

Він оглянувся на батька, і їх погляди стрінулися, зіллялися в одну мить.

– «Ну?» – спитав о. Захарій, відчувачи вагання юнака.

– «Він вже запрошений куди-інде на вакації, – відповів за нього батько. – В гори, до одинокої його сестри, тітки своєї».

– «Як?» – спитав о. Захарій, уражений відповіддю, не окривачив своєї обіди з відповіді.

– «Жаль, – обіззався. Але відтак похопився і додав живо: – Та коли вже так, що не маю щастя зробити вам цього літа приємности, як бажав з щирої душі, то прошу в які-небудь свята – до нас. Ви лише напишіть, а я вишлю коні. Впрочім, – додав, усміхаючись добродушно, – по цих вакаціях наступлять ще і другі. Матура, чи не так?»

– «Так. Нарік.

– По матурі нарік».

– Нарік він, Юліян, з Едвардом Гангом, будуть матурувати, то потім – «може».

– «Може, може...» – підтвердив батько.

– «От і бачите!» – скрикнув врадувано душпастир, і з його симпатичного обличчя засіяло щирим вдоволенням.

Юліян виглянув через вікно. «Так вже скорше, – сказав. Його погляд промайнув мимоходом по дівчатку, і він ще додав: – Але хто там може ще знати, що до того часу може ще бути».

– «Звичайно. Рік довгий, але і Господь добрий», – відповів о. Захарій.

– «Так», – притакнув юнак і з тим словом взяв подану руку душпастиря і вклонився. О. Захарій відітхнув з повних грудей і попрощався.

На молоду Еву, здавалося, не звертав ніхто уваги. Вона була сильно збентежена і чулася не відповідно трактованою. Її щоким горіли, в горлі добирався плач і ледве панувала над собою. Лиш коли відходили, і батько і син випроваджували духовного отця поза двері на вулицю, вона оглянулася раз і простягнула поза спину руку. Чи на прощання... чи на подяку? Вона замикала і отверала її, як маленькі діти, коли домагаються чого.

– До кого?

Ніхто, здається, цього не помітив, і ніхто не діткнувся тієї дрібної, делікатної руки. Юліян, ідучи за нею, заслонив її своєю стрункою постаттю, дивився понад нею, а відтак спочили його погляди в глиб улиці.

Очі молоді Еви заповнилися слізьми.

* * *

Наколи вернув до кімнати, звернувся впрост до своєї сестри, що ще сиділа при столі і працювала. Через хвилику глядів мовчки на ню. Вона так само мовчала.

– «Не мило мені все те», – сказав і вслід за тим скривив своє гарне лице на гримасу, закопилівши спідну губу зневажливо.

– «Що ж маєш інше робити, братику?».

Він не відповів. Опускаючи робітню, почав свистіти.

* * *

– «Тобі припала сьогодні велика честь, сину», – заговорила мати, звертаючись від якогось заняття до сина, коли сей увійшов годину пізніше до неї.

– «Через що?»

– «Ну, я думаю через о. Захарія. Батько ним цілком захоплений».

Юліян здвигнув байдужно плечима.

– «Він зробив з малої афери цілу епопею», – відповів нетерпеливо. Вона поглянула мовчки на него. Не зрозуміла його. З'явився тоді блідий, як смерть, з закривавленою... страшною рукою, хромаючи з затисненими зубами... що її серце, на той вид, в грудях застило, і говорить про якусь малу «аферу».

– Але він не поїде. Він ніколи туди не поїде.

Його не покидало неміле почуття від появи о. Захарія, подібне тому, коли ми попадаємо несподівано через чудні сполучення незнаних нам пригод в ситуацію, для нас противних, нашому бажанню неприязних... а потягаючих за собою виконань... тяжких обов'язків.

– Нащо йому того всього?

Він протер очі, неначе йому ставало щось перед них, сягнув за книжкою, що відложив її з рук на поклик батька до гостя, і, сперши голову на руки, пробував наново в ній поглибитися. Якийсь час, здавалося, здержував те, що було йому з вчитаного потрібне, в пам'яті, але по часі замкнув її. Хутко потім появилася і Зоня і, минаючи попри него до другої кімнати, повела рукою, пестячи, крізь його густе, темне волосся.

– «Що ж там, хлопчику?» – спитала усміхаючись.

– «Гм?»

Його задумані очі провели її, а відтак мов відтягнулися в себе. За хвилинку чув, що сестра вернулася. Він не обзивався до неї. «Сей о. Захарій якийсь дуже симпатичний і добрий... – зачув він, як говорила в притикаючій кімнаті до матері. – Його запрошення було таке правдиве і тепле. Після його опису тота «Покутівка» – чистий рай. Ліс, став, їзда верхом, бібліотека, гарні господарі... спокій і свобода, наколи б так на мене – я б зараз!» Ясноволоса красуня розпростерла обійми і вказала на вікно, неначеб мала туди вилетіти.

Юліян поглянув з-над книжки мовчки задумливо й гукнув через отворені двері, не рухаючись з місця: «Поки що – той рай дратує мене. Когось так напасти і... обтяжити. Розумієте?» Зоня появилася, мов покуса на порозі, «Покутівка є власністю «панів» Гангів? – спитала. – І де ще ті вакації? А та дика качка, Ева, погана дівчина...»

Юліян здвигнув плечима. Був дійсно роздражнений. «Собі погана», – буркнув під носом і заглибився, як перше, в книжку. Коли по часі встав, приступив до сестри. Він обняв її здоровою рукою і, притискаючи її личко до свого, сказав: «Коли я побачуся вже в горах на найвищій шпилі?... Ох! Якби ти знала, як я того прагну, як мене туди тягне, якби ти знала!»

– «А мене Покутівка, – подражнила його наново сестра, – але поки що йду до батька, – додала, – бо інакше сам покличе... і буде грім. Треба викінчити направку одного годинника, бо завтра реченець».

* * *

Юліян працював допізна, а коли ліг до супочинку, приснилася йому Покутівка. І не саме село, а якесь одно місце в нім. Він стояв на краю темного лісу, котрого берег полоскав глибокий, виблискуючий в місячнім сяєві став, і по котрім плавали дикі качки. Одна з них відлучилася від табуна, пурхнула поверхнею води, мов блискавка, попри нього, вдарила його, а сама

щезла в лісі. Він відступився і поглянув на небо, воно було повне зірок, і одна з них впала йому перед ноги. Коли зігнувся, щоб її підняти, станув коло нього Юліян Цезар Gallius⁵.

– «Не дотикайся її, – сказав строго. – Її місце там, вгорі. Хто буде світити, коли заберем вниз?» З тим подав йому лук і стрілу й указав уперед себе. «Там далеко, й ще далше відсіль є для тебе і...» – з тим урвав і зник. Юліян, прийнявши лук і стрілу, звернувся до лісу. Ледве що поступив він тут, коли йому засвітила зірка. Та не вдолі в ногах, а десь між деревами маячила. То тут, то там мелькала вона, в теміні лісу просвічувала. Нараз задержалася в польоті. «Чому ти не вгорі? – спитав строго. – Твоє місце там, вгорі.» Зірка впала.

Він зблизився й поглянув униз. Тут побачив щось дивне. Зоря втратила своє срібне сяєво й перебрала іншу форму. Хтось поклав йому руку на рамено й він оглянувся – Юлій Цезар Галліус?

– «Так.»

Але це не був Цезар, а хтось інший, тяжко вниз похилений, неначе двигав тягар.

Юліян шукав очима далше за зорею по землі, тим часом замість неї показався плуг. Залізний гострий плуг. Він підняв очі. «Ходім удвох», – здавалося йому прогомніло десь над його головою від того, що йшов біля нього похилений тягарем.

– «В мене лук і стріла», – сказав Юліян.

– «Зарий його в землю. Вона потребує крові, щоб родила, – почув ніби у відповідь. – З крові й постає й вмирає життя, а спасення вимагає життя, не відчуваєш?»

Юліян оглянувся за тим, що говорив – але нараз збудився, й лиш пророчий голос мов ще дзвенів в його нутрі далше. Коли рано оповів свій сон матері й сестрам, ніхто не розумів його витолкувати. Він сам почував себе внутрішньо мов зрілішим.

* * *

Зайвого часу не було ніколи в молодого Юліяна. До того не допускали ні батько, ні гімназія, ні матеріальні відносини. Як сказано, він числив ледве кільканадцять років як підучував вже слабших учеників. А коли упорався з собою і тими, займався виучуванням чужих мов, далі тілесним спортом і гімнастикою – наприкінці ж музикою і літературою, в яким напрямку зачитувався далеко поза північ.

Батько настоював і на те, щоб займався й якою-небудь професією, бо, як мовляв, вдасться вдержатися на поверхні «умислового життя» – добре, коли ж піде криво, різні бувають зміни в протязу людського життя, не завадить знати і поплатне ремесло. Се годиться навіть з Гомером⁶ і Плутархом⁷ і їм подібним, що всі вони цинили, крім науки, мистецтво і працю.

Та Юліян не мав на те часу, хоч мав охоту столярства вчитися й у вільних годинах і забігав дійсно до варстату знакового теслі і побірав там основи тієї здорової штуки... посвистуючи

⁵ Юліян Цезар Gallius, Юлій Цезар, Цезар Гай Юлій (102 або 100 – 44 р. до н. е.) – визначний державний і політичний діяч Стародавнього Риму, полководець, письменник. Був консулом 59 р. до н. е. У 58–51 рр. до н. е. підкорив Римові заальпійську Галлію. З 49 р. до н. е., спираючись на армію, поступово став фактично монархом. Був убитий внаслідок змови, очоленої Кассієм і Брутом. Автор «Записок про галльську війну» і «Записок про громадянські війни». У творі О. Кобилянської фігурує ще й під іменем Юлій Цезар Галліус. Цей історичний діяч був кумиром юності для героя роману «Апостол черні» – Юліяна Цезаревича. За творчим задумом письменниці навіть ім'я і прізвище українця є перегуком з давньоримським онімом. Більше того, первісна назва твору була «Юліян Цезаревич», що ще раз вказує на важливість цього героя в образній системі роману. Саме Юлій Цезар присутній у картині сну молодого Цезаревича, про нього є згадки як про героя твору Вільяма Шекспіра «Юлій Цезар». Прикладом для наслідування для героя став давньоримський полководець, адже у фіналі твору Юліян Цезаревич обирає собі стежу воїна, як його дід Цезаревич.

⁶ Гомер – легендарний давньогрецький поет. Час життя Гомера визначають по-різному – від XII до VII ст. до н. е. З його ім'ям пов'язують створення епічних поем «Іліада» та «Одіссея».

⁷ Плутарх (бл. 46 – бл. 127) – давньогрецький письменник, історик і філософ. Головний його твір – «Паралельні життєписи» (паралельні біографії видатних греків і римлян, збереглося 50). Примикав до платонізму – вчення давньогрецького філософа Платона.

враз з іншими в роботі весело і бадьоро. Але се бувало – як сказано, лиш рідко коли. Оскільки йшов з кожним роком в школі вище, остільки бажав побирати і ширив знання. Крім того, бажав зіпняти якнайскорше якусь певну ціль, стати вільною незалежною людиною, а з тим, щоб стати родичам підпорою, як се вимагав природньо синівський обов'язок. Що враз з тим мусить бути сполучені і обов'язки і щодо свого народу, розумілось само собою, хоч і який молодий вік був, а се останнє було його святою постановою. Для народу боротися, посвячуватися, як за своє особисте щастя, ділами і поступованням се було для него те саме, що любити і поважати батька і матір.

* * *

Про здобування «маєтку» він не думав. Відчував, що се ніколи не вдасться. Не буде до того спосібний. (Скорше до роздавання). Так впевняв іноді своїх сестер, товаришів або й інших добрих знайомих, коли заходила бесіда про будучність і інтимні бажання його особи. Сею «мамоною» захоплювався лиш справдішній плебс, будь він інтелігентом, з нижчої верстви... але ніколи не «гонить» за тим правдиво класично вихований і освічений чоловік.

Його самого манила класична філологія та старинний світ. Идеалом його були великі мужі грецьких та римських часів; дарма що його впевнили деякі фаховці-професори й слухачі природознавства, що наука філології мусить з часом піти на другий план з програми шкільної науки, бо живі мови й інші для життя потрібні науки і здобутки домагалися свого права бити і розповсюдження. Старинний ідол – окремо замкнена для себе величезна цілість – сходить з свого п'єдесталу й останній хіба для спеціалістів і любителів доступний, осягнений ціною довголітніх, мозольних студій. Та хоч і була вона Юліянові мила і приваблива своєю глибиною – а зате право мало багато за собою.

При посліднім застановлявся над Французькою революцією і республікою⁸, яка кишіла від діячів адвокатів і правників, а ще до того яких геніальних. Він заплющував очі і вглублявся у все те, роблячи порівняння, після читання, скільки й якої інтелігенції було тоді у Франції⁹, а в українців тепер – неначе передчуваючи, що було й для України неперемінно потрібне. «Для України!» – кликав його молодий голос.

Але ніхто не чув той оклик в молодих грудях. Тут, де вона була лиш дрібонькою жменькою дрімучого елементу.

Час від часу намовляли його в хаті до богослов'я.

– «Пішов би з дому, – говорив батько – осівся б де-небудь апостолом «черні» без турбот і клопотів для батька й матері, трудився б для свого упослідженого народу, жив би й сам попри него, став би зразком культури у своїй окрузі, у своїм змислі й не жив би марно».

⁸ Французька революція і Республіка. В історії Франції було чотири революції і три республіки. 1. Революційна ситуація, що склалася у Франції 1788–1789 рр., привела до Великої французької революції 1789–1794 рр., яка була результатом кризи феодально-абсолютистської системи. Штурмом Бастилії почався I етап Великої французької революції, внаслідок чого владу захопили велика буржуазія і ліберальне дворянство. У 1789 р. Установчі збори прийняли «Декларацію прав людини і громадянина». У 1793 р. у Франції було встановлено Першу республіку (це був II етап революції). У 1793 р. до влади прийшли якобінці (М. М. Робесп'єр, Ж. П. Марат, Ж. Ж. Дантон, Л. А. Сен-Жюст). Велика Французька революція мала великий вплив на розвиток громадсько-політичної думки країн Європи, в тому числі і України. 2. Липнева революція 1830 р. у Франції – це буржуазна революція, що покінчила з дворянською монархією Бурбонів (режим Реставрації) і встановила Липневу монархію – владу буржуазії в особі короля Луї Філіппа. Липнева монархія тривала від Липневої революції 1848 р. у Франції. 3. Революція 1848 р. повалила липневу монархію. У країні було встановлено Другу республіку, яку скасували в результаті державного перевороту Наполеона III Бонапарта. 4. У 1871 р. у Франції відбулася пролетарська революція, яку було жорсткою придушено. У 1870–1940 рр. – період Третьої республіки. Паризька комуна 1871 р. стала одночасно законодавчим і виконавчим органом; відіграла важливу роль у розвитку революційного руху в усіх країнах світу.

⁹ Франція – Французька республіка, держава у Західній Європі. Поділяється на 96 департаментів, що створені на території історичних провінцій. Столиця Франції – Париж. Офіційна мова – французька. Релігії: католицизм, протестантизм, іудаїзм.

– «А я б лиш здалека благословила одинока й ловила б слова про те, як йому поводить ся й чи любить і шанує наш селянин свого апостола! – докінчила мати. – Відтак, колись нехай би вже він поблагословив свою матір до вступу у вічність».

Та його власні молоді мрії оставались поки що без виразних контурів і рішучих вирішень і були у більшості противні тим його родичів.

* * *

Повний охоти до життя, він чувся й іноді ніби непоборимий в захваті до боротьби з життям за здобування своєї, хоч неясної, мети, з іншим разом мав він в своїм вісімнадцятилітнім віку часи, де неначе жив лиш мріями. Се було тихими, зористими ночами, літом чи зимою, де здавалося йому, що зливався з ними в одно й не тямивсь майже, чи знаходився він в сні, чи на яві. Мріяв з розплющеними очима про такі самі якісь ясні, місячним світлом, ніби фосфором, пронизані ночі, повні чудного настрою, в котрих ніби перетворювався в здобуваючого великого сина України.

На яким полі?

Се він вже не знав.

По разові знову опановував його меланхолійний настрій, що виникав з питання, чи дійде він без перепон до мети? Чи буде філологом, чи адвокатом? Що ждало його в життю? Щастя? Смуток? Психічного терпіння він уникав, бо воно так само паралізувало, як убожество, через яке мусів не одного хосеного і збагачуючого свідомість зрікатися. Одначе з-помежи того неясного, меланхолійного хаосу, віщуючих і негативних зворушень, здоймалася перед його уявою, неначе зімля, неначе з серпанку, не чия інша, а його власна голова, котра впевняла чим-то з свого обличчя, що він переможе.

Але як не раз вже, так і тепер, не добулася повна відповідь з глибини його нутра на поверхню порішень, а осталася й надалі непевним миготінням до часу зрілого моменту. Опам'ятовуючись, отрясався з похмурим чолом проти себе самого від таких фантастичних ферментацій, засуджуючи їх, як наслідки читання поза північ модерних авторів, а межі ними данських і російських¹⁰ – і вертався до улюблених класиків, кращих народів, особливо до великого німця Гетого¹¹ і Шекспіра¹²; або шукав великих моментів в українській історії, де велася завзята боротьба... за рідну землю і за переслідування ворогами українського народу. Коли ними наситився, і мов по проходах по чистилищу наче віднаходив згублений, а правдивий, свій ґрунт, на яким почував своє призначення діяльності, зрівноважувався і йшов в науці далі.

¹⁰ Автори данські і російські – йдеться про лектуру молодого Юліана Цезаревича, адже часто аж до півночі він зачитувався «авторами данськими і російськими». Як це часто буває, авторка переносить власні читацькі уподобання на особи своїх улюблених героїв. Зокрема, із «Автобіографії» (1903) О. Кобилянської дізнаємось: «Найбільший вплив з чужих літератур мав на мене російський писатель Тургенев і Достоевський [...] Пізніше перейнялася я датською а і всією нордландською літературою, з-поміж котрої став моїм справдішнім учителем Jens P. Jacobsen» (Якобсен Єнс Петер).

¹¹ Гете Йоганн Вольфганг (1749–1832) – німецький письменник, мислитель, природознавець. Роман «Страждання молодого Вертера» (1774), п'єси «Іфігенія в Тавриді» (1787), «Торквато Тассо» (1790), поема «Герман і Доротея» (1797), поезії «Вільшаний король», «Міньйона» – найвідоміші у творчості Й. В. Гете. Трагедія «Фауст» (1773–1831) є вершиною творчості Гете й водночас одним з найвизначніших явищ світової літератури. Творчістю цього класика захоплювалась і сама О. Кобилянська, і герої її роману.

¹² Шекспір Вільям (1564–1616) – великий англійський драматург і поет. Автор таких визначних творів, як «Ромео і Джульєтта» (1595), «Отелло» (1604), «Король Лір» (1605). Літературознавці поділяють творчість В. Шекспіра на чотири періоди, причому до третього (1600–1608) відносять трагедії «Юлій Цезар» (1599) та «Гамлет» (1601), які ознаменували перелом у творчості В. Шекспіра. Причому «Юлій Цезар» є політичною трагедією, де автор, прагнучи до життєвої правди, вибирає тотально трагічний для всіх учасників конфлікт. У фіналі гине Цезар – герой, і смерть видатної людини змушує гостріше відчувати контраст між величчю загиблого і посередністю того, хто залишився живим – Брута. Драматичний конфлікт стає причиною, що веде Брута до самопізнання. У цьому – головна мета драматурга.

* * *

Послідні вакації Юліяна, котрі мав перебувати в горах на Б. у своєї тітки, випали лиш дуже коротко.

Коли прибув на місце, застав найкращу погоду і, з жадобою птаха, помчав зараз першої днини в ліс і гори. Відтак вже день в день ходив.

Муж його тітки, надучитель народних шкіл, що визнавався прегарно в романтичній околиці місцевости М., супроводжав його до деяких місць, даючи йому відти директиви, куди звертатися, щоби осягнути або верхи, з котрих був найкращий вид, або направляв у сторону, де здоймалися білокаменисті скелі з-посеред густих лісів; або знов, де пишалися аж під верхи, багаті травою і цвітом, полонини й манили мандрівника кинутися в посеред них та слідити за полетом білих хмарок на синім небосхилі, під котрими звисав, ледве значною темною точкою, хижун і міряв гострим оком, щоб впасти несподівано на невинну жертву й унести її в ліси.

Так ходив він вже сам без упину, з однаковим захопленням. То тут з'являвся в гушавині смерековій, то там зникав між нею на часи – одним словом, купав і тіло, й душу в пахучій зелені.

Над берегами яруг любив відпочивати.

Коли їх долиною поспішали струмочки, а іноді пінилися неабиякі потоки, що спадаючи з верха хоч і невисокої скали, викликували гук і шум, він приглядався їм довго, задумливо. Відтак аж сходив униз до них, не мав супокою. Пристаючи тут на хвилини, він збадав поглядом дно, витовчене водоспадом природнього басейну. Коли відкривав, стрибав сміло в нього, випробовуючи силу молодих рамен в плавбі, а освіжившись в ревучім і розпіненім кітлі, пнявся опісля на сусідній верх знов як попереду. Його зазвичай блідаві щоки рум'янилися легко в таких гонитьбах, око блистіло блиском дикого хнжуна, груди віддыхали здорово живичним воздухом.

Ввечері виходив з хати й шукав на небосхилі завтрашньої погоди, щоб, неначе знову уперше, кидатись вже зранку в зелень, окрапану росою, прислухуватись таємничій пісні лісів, шолопанню пологливої пташні, або слідити по високих смереках за звинною вивіркою, що мов чванилася перед молодим мандрівником своїми свавільними скоками, щоб остаточно шезнути кудись без чутки й сліду.

Так майже через вісім день без переміни, без надумання.

І ніхто його не здержував, ніщо його не розчаровувало. Одним словом, він упивався красою природи й свободою досхочу. Йшов не оглядаючись і вертав з наміром те саме повторяти завтра. Аж не настала зміна.

Дев'ятого ранку ослонилося небо. Коло полудня знявся великий вітер і указав, мов розсунув занавіси, частину небесної синяви, а з тим враз і усміхнулося сонце. Але не на довго. В годину пізніше, натовпилися звідкись неповоротні тіла хмар понурої барви й пішов дощ.

Грубі клуби мрак здоймилися, потягли верхами гір і лісів, закутали, мов серпанком, корони смerek в сіровину, а блиск сонця померк. Вночі знову йшов дощ. Він хляскав однойменно об вікна, вітер завивав дико, а густу темряву перерізував блиск і грім.

Над ранком втихомирилося настільки, що блискавиці й громи згубилися, але зате сік упорчивий дощ. В дальших слідуєчих днях сипав, на відміну, безмилосердно.

Хоч і як виглядали мешканці місцини й літники, нетерпеливо одні, а журливо другі, крізь вікна, хмари не розсувалися у висоті.

Юліан не видержував довго. Ходив нетерпеливо понад берегом ріки, що з зростом через зливу й допливу гірських потоків мчалася, мов розбішена, й зривала тут і там береги.

Коли погода не змінювалася й не зраджувала вигляду на зміну, він зібрався і втік.

Прибувши додому, мов глибший, він забрався з власної волі до столярства і чужих мов, і при тім перебув час аж до закінчення вакацій.

* * *

Юліян був перед матурою і зближався чим раз до хвилі, де мусів сам собі заявити, на який факультет йому вступити.

Одно вже так як знав. Його бажання не сповниться; а то – студіювати за границею, куди його всіма силами тягнуло. Він і про техніку думав; але за що? Батько не обіцяв нічого, а цілком сам не годен був одержуватися. Правда – по роздумуванню вважалися йому засухі... філологія¹³ була одна, до котрої треба було звертатися. Ще осталося й богослов'я¹⁴, до котрого його від часу до часу намовляли, особливо батько; бо, як убезпечував, вона найлегше до осягнення. Але, коли звертали на те увагу, Юліян мовчав уперто. Хіба лиш часом говорив болючо: «Чого мені там?» Або – «нехай мене ради Бога ніхто до нічого не силує. Ще послідня хвиля для мене не вибила». І його оставляли.

* * *

Одного разу, се було літньої днини, проходжувався він з задньої сторони хати в невеличкім, сестрами добре спорядженім, зільнику й перечитував Шекспіра «Юлій Цезар».

Роблячи се, він споглянув крізь широко відчинені вікна на обох сестер, з котрих одна, Марія, викінчувала якесь мозольне шитво, що мала кудись за платню відносити, а наймолодша Оксана – над зошитом і книжкою.

Тепер плакала.

Марія успокоювала її. Він знав, о що розходилося. Один із професорів, хоропитий нервовий математик, що вимагав без огляду на другі предмети, до свого чи не найбільше посвяти, дав дівчині, хоч вчилася, як впевняла, найпильніше в другім семестрі, двійку, що мала її внести, як довідалася, або поправку... або, коли б не склала її, втрату цілого року. Розжалоблена тією – як впевняла – несправедливістю, чутлива дівчина то жалілася сестрі, то знов заносилася голосним плачем, не помітивши, що за відчиненими недалеко дверми стояв батько й прислухувався сій сцені.

– «Коли б у нас інший батько, – нарікала крізь плач, – уступився б за мене, просив професора, щоб питав мене ще раз, аби я дістала хоч поправку й цілий рік не тратила, се ж не для мене. Ох, які невиносимі предмети математика й фізика! Але моя доля його нічого не обходить. Коли б я чужий годинник, – тягнула гірко, – що в нім коліщатко попсувалося, він взяв би його ніжно в руки, приложив до вуха й спитав як лікар хорого: що тобі хвибує, чого не достає? Я тобі поможу, від того я є; щоб тебе порятувати. Але ми, як ті сироти або які робітники в свого батька, а він наставник над нами. Се батько такий? Якби прийшлося батька вибирати, я би вже знала, як поступити – заждав би він трохи...»

¹³ філологія (за правописом першого видання «Апостола черні» (Львів, 1936) – «фільольогія») – сукупність гуманітарних наукових дисциплін, що вивчають культуру народу, нації, суспільства тощо, відображену в мові та літературі. Захоплено вивчав філологію у гімназії і сам Юліян Цезаревич, захоплювалися читаннями всі члени цієї родини. Мав багату бібліотеку отець Захарій, до читання якої запрошувалося і Юліана, котрий вибирав між двома фахами: філологією і богослов'ям – «та найбільше манила його філологія та старинний світ», – як пише авторка.

¹⁴ Богослов'я – сукупність церковних учень про Бога й релігію. Юліан Цезаревич, ведучи бесіди зі справжнім богословом отцем Захарієм, висловлював свої сумніви у виборі фаху богослова, хоча і батько Цезаревич, і мати воліли б бачити свого одинака богословом. Це слово має ще й застаріле значення: «Вихованець останнього класу духовної семінарії». У фіналі роману теза: «Ви покинули богослов'я, хоч квапилися стати «апостолом черні», а тепер, може, знову хочете вернутись до давнього?» «Ні, відколи я вступив до війська, буду триматися вже меча», – така відповідь Юліана Цезаревича.

– «Оксанко, – упімнула старша сестра, – ти ніби мудра дівчина, а таке верзеш. Не соромно тобі?»

– «Соромно! – відчулося упрямо. – Так якби я знала, що тепер з того всього вийде... а все він винен...» – і тут урвала.

– «Поможи собі сама, коли хочеш колись хіснуватися правом учительки. А долю й родичів вибереш собі сама, коли припаде тобі опинитися вдруге на світі. Працювати я вмію. Але жебрати за вас чи за себе я не буду й вам не дозволю. Лиш одна марнота, отже ніщо, а вже тебе розхитало. А що буде далі? Та плач, коли хочеш, але бодай знай, чого плачеш!» – роздався лютий голос годинникаря за плечима п'ятнадцятилітньої, а з тим і кілька голосних хлястунів по молодих плечах. Несподіваний напад батька й окрик переполоху й болю з уст дівчини рознісся через кімнату. Неначе роз'ярений молодий тигр, вискочив в ту хвилю знадвору через вікно Юліян і вхопив батька за руки.

– «Тату, що дієте? – крикнув з обуренням і стиснув, мов кліщами, батькові руки. – Доки будете деспотом? Бийте мене, коли се вашій вдачі потрібно, але її оставте в супокою. Вона лише жалілася, не просила вас о ніщо, як і не просить жадне з нас нічого, щоб і не входило в круг ваших обов'язків щодо ваших дітей... Але бити? Стережіться, тату. Все має свої границі. Старі дуби громом несподівано валяться. Колись настане судний день. Що скажете про своїх дітей там?»

– «Що бив доти молотом у залізо, доки не викликав іскру й не надав потрібної форми...»

– «Форми?» – повторив Юліян і скривив зневажливо уста.

– «Котру хочете після себе створити, батьку?» Старий годинникар неначе остовпів на місці з несподіваного вчинку сина, що стояв, як укопаний, перед ним з побілілими устами й розгорілими очима.

– «Форми», – повторив.

– «А що буде з душею?»

– «Тверда нехай буде, як камінь».

– «Тоді й сльози, що будуть колись на ваш гріб падати, скаменілі будуть», – відповів і вмовк.

Ще стояли хвилю, ще гляділи один одному в вічі, між тим, коли сестрам тілом ішов мороз.

– «Ти підеш з моєї хати...» – обіззався перший батько й сіпнув рукою, щоб вирвати її з молодії правиці.

– «Піду, тату. Само собою розуміється».

– «І пожалуєш гірко своїх слів і поведення проти батька». Він, наче мечем, різав поглядом молодого сина.

Сей випустив руки батька зі своїх і відступив. Батько розмахнувся, щоб вдарити його, але в тій же хвилі опустив руку; поглянувши в його лице, він не міг свій замір виконати. Сей стояв не рухаючись, з зложеними на грудях руками, й ждав – не звертаючи свого проникливого погляду з обличчя батька. Як дуже мусив вже бути вправлений в гамуванні себе, коли тепер, перед розбурханим гнівом батька, він не кліпнув ні оком, стояв спокійно, неначе не зайшло межі ними нічого. «Оставте се, тату... – сказав лише. – Се все одно не доведе ні до чого й ви лиш непотрібно зворушитесь. Я ваш вихованець, і не можу інакше поступати. Чи хочете, щоб я неправдою орудував. Ви цього не схочете, хоч і як ви жорстокі. А щодо покинення вашої хати, то не журіться. По матурі я піду. А коли б ще вернув, то хіба на стільки, щоб із вами, матір'ю та сестрами попрощатися, а може, й то ні; бо який спогад з родинного дому треба винести з собою. То ж залишіть ваш замір. Я далеко поїду...» – і тут урвав.

Одна з сестер, зачувши слова брата, всунулася на софу й заплакала тихо. Се була батьком карана Оксана, улюблена сестра його.

Він глянув на неї й, не сказавши ні слова, здвигнув плечима. Мов на тайний приказ, вибив стінний старомодний годинник... в формі позолочених рам ніби чотирикутної скриньки з личком годинника – якусь годину і вслід за тим розплилася від нього музика, мов падучими зворушливими каплями тонів паралізувала бурхливі почуття. Музикальний механізм грав менуета.

Юліян підійшов до вікна.

Батько поглянув на годинника.

– «Хто його накрутив? Його мусів хтось недавно накрутити, інакше він би ще сам тепер не грав. Хто накрутив?»

– «Я», – відповів син, поглянувши певно батькові в очі.

Батько притакнув головою.

– «В цій хвилі міг би я багато простити, – сказав стисненим голосом, відітхнувши глибоко. – Сей годинник – то мій одинокий скарб і приятель, що остався мені по родичах, а радше сказати, по моєму батькові. А що...» – і тут урвав.

– «Він не лиш свідок моїх сирітських літ, але він був і першим дарунком вашій матері, свідок моєї любови... до неї, свідок моїх освідчин їй і свідок, як вона, та добра й терпелива, прийняла мої освідчини, а враз з тим і вибрала собі й батько для своїх дітей».

Сказавши се, не поглянув ні на кого – опустил кімнату.

* * *

В ній стало тихо.

Всі неначе здержали віддих, перебуваючи під вражінням щойно пережитого, між тим, коли годинник грав і грав, мов добрий приятель розказував дітям про минуле і давнє, вповиваючи все те в сумовито тужливу мелодію, доки не розплилася, оставляючи по собі лише півголосне тикання й тишину.

По довгій хвилі мовчання, під час котрої вставився й легкий сумерк в кімнату – стояв оборонець, брат, як перше при вікні, сплївши собі пальці поза голову в волосся і не рухався з місця. «О Цезар, Цезар...» – прошептали враз його молоді уста і вмовкли.

Старша сестра приступила до нього на пальцях, погладила його по рамені. «Ти любиш тоту постать зі старинної історії?»

– «Так», – відповів і мовчав далі.

– «Але його зрадили і вбили...»

– «Їм здавалося, що буде ліпше, як буде республіка... і докидували йому деспотизм».

– «Так».

– «Він був один з найбільших й найзначніших мужів». При тих словах він звернув своє гарне обличчя до неї.

– «Зрада, Юліяне, се мабуть найпідліший вчинок, на який може здобутися людина», – вкинула вона, щоб щось сказати, відчуваючи, що він не в настрою дотикатися щойно лише скоївшоїся сцени з батьком.

– «Так воно й є, – відповів він. – Але розходиться також ще й о те, якого рода зрада буває. Іноді ціль освячує средство».

– «Кожда, брате».

– «Справді кожда є гидкою подією. Ми майже всі зрадники, сестро. Хто більше, хто менше».

– «Як-то?»

– «Підстелюємося, лицеміriamo, продаємо свої погляди, не звертаючи уваги ні на прохання душі, ні окрику совісти своєї». Тут махнув рукою і знов замовк, відвернувшись, як перше, до вікна. Сестра, помовчавши якийсь час, сказала: «Ти такий щирый, Юліяне...»

Він не відповів і лиш ледве помітно звернув до неї голову, поглянув на неї і сховав очі.
– «Юліяне!»

Мовчання.

– «Колись все зміниться... хочеш сказати. Я знаю. З дня на день відбувається зміна, доводить до чогось нового, свіжого. Все підлягає закономірній зміні».

– «Ти філософуєш, як іноді батько, а я хотіла щось інше сказати. Хотіла сказати, який він».

Брат зморщив чоло.

– «Остав його. Він не зносить, що слабосильне. Се його характер, він поспішний, однаковий, як той лев, і ніколи інший не буде. Саме на таких, як він, можна будувати. Він нас ніколи не заводив. Не обіщував, що не міг додержати. От що».

– «Я хотіла сказати, брате, – вкинула поважно сестра, – що колись все зміниться на краще, на ліпше».

Він похитав головою.

– «Так. Бо й ти віриш в той забобон – ілюзію, що все, що будуче – краще. Але можна й помилитися».

– «Я думаю щодо наших обставин, Юліяне».

– «Ах... – сказав протяжно і усміхнувся сумно. – Я один брат межи вами сестрами, а що ви себе не почуваете щасливими, виходить, ніби я мушу таким стати».

– «Ти і нас колись ущасливиш, як діпнеш своєї цілі».

– «Коли-то буде?» – спитав коротко.

– «Ну звісно; колись... за кілька років, кажім. Тоді, може, котрась із нас і застукає до тебе в віконце».

– «На мою поміч в життю можете все числити – яка б вона там і не була», – він звернувся до неї і показав їй своє бліде, в тій хвили майже перетомлене молоде обличчя, що так і виявляло якісь душевні муки.

– «Доки не одружишся», – обізвалася нараз тут з іронією молода Оксана, що усіла вже на софі й закинула сплівши пальці поза коліна, а тілом нахилилася вперед себе й дивилася на брата.

Її голос тремтів ще з задавлюваного плачу. Брат звернув бистро голову до неї.

– «Що ти кажеш, що? Не говори нісенітниці, Оксано, особливо, коли я не в настрою до жартів. Гляди, щоб ти не віддалася, заким я не одружуся. А тепер оставте мене. Лише кільканадцять днів до матури, треба мені супокую й рівноваги. Лише кільканадцять днів. Мені треба не лише упоратися і з собою самим, але і Едвардом Гангом. Його позиція проти очікуваних його питань мене роздражнює. Він не дуже певний себе. А він не лиш мій ученик і добрий товариш, але...» – і вмовк.

– «Я вийду з дому, – додав згодом. – Вернусь, може, пізно. Ви ідіть в сад. Не сидіть довго в хаті. Вечір заповідається гарний. Щастя, що недалеко нас отой міський парк. Про мене не журіться. Буде час, поговоримо про все».

* * *

Але сестри не пішли в парк.

Старша засвітила небавом світло й взялася далі до викінчування праці, щоб її ще сьогодні віднести, де належалося. А Оксана так само не виявляла охоти виходити з дому. Вона приступила до вікна й сперлася тут о нього. Вдивлялася мовчки, як зорі одна по другій, а опісля наче всі враз заблистіли на небі. Гляділа на місяць, але він легко притомлений невеликими прозорчастими хмарками, як здавалося, віддалявся спішно в далечину. Група великих лип з сусіднього парку, між ними й кілька тополь стояли нерухомо, знявшись ростом вгору. Глибока

туга прокинулася у дівочій душі і гризла її. «Гляди, щоб ти не віддалася, доки я не оженися», – відзивалися в душі слова брата. Мрійний усміх пересунувся через її молоді уста і згас. Її ніхто не любив. Вона не була до «любови». Але зате він, їх той одинокий брат, був такий, що його певно якась полюбить і забере їм його. На ту думку защеміло їй болюче в душі і підвела голову вгору. Ревнивість..? Ах! Вона відвернулася від вікна й вийшла живо в зільник.

Тут обхопив її запах рож, що стояли сильно в розквіті. Вона похилилася за білими. Любов. Любов – то безперечно щось таке гарне, солодке, невловиме, як запах. Може, й як запах отсих білих рож. І туга. І знов глянула на місяць.

А он. Ні, він стоїть, але блідий... То хмарки темними вже пасмами через нього пересуваються, гадають, поволічують його з собою. Але її ніхто не любив, кінчила вже шістнадцятий рік, хоч у хаті вона все ще п'ятнадцятилітня й «мала». Вона не була до любови, як їй сказала поважно Зоня. Затем він був такий, що його певно якась полюбить. Вернувши в хату, вона скоро записала в свій дневник: «Неронська сцена з батьком»¹⁵. Два пасма на моїх плечах від карбача. Лірика стародавнього годинника. Чудовий вечір. Місяць – зорі. Група темніючих дерев з тополями, що пригадували картини Метерлінських композицій і творів¹⁶. Я не до любови, але зате мій брат, котрий все від дівчат здалека держиться й коли яка несподівано зайде в кімнату, він кланяється, він елегантський, але в тій хвилі щезає».

* * *

Тиждень пізніше сидів старий годинникар Цезаревич в своїй робітні глибоко похилений над якимось годинником давньої, тепер вже малознаної конструкції й роздумував. Не міг дійти до причини, через яку механізм не відповідав законові рухів. Він морщив чоло, підсував брови вгору і від часу до часу зачувала його помічниця з уст: «Гм, гм, гм...»

– «Що там, тату?» – спитала.

Він сказав, о що розходиться, і в кінці додав: – Чудно. Перший раз в житті мені таке трапляється.

Донька поглянула на батька й звернулася назад до свого заняття. Вичищувала годинники, розбирала їх, складала назад до себе приналежні частини... а в потребі й доробляла поодинокі... віддаючи остаточно справлену річ під батьківську контролю.

Нараз хтось застукав у двері й, не вижидавши на запрошення зсередини, увійшов. Се був Юліан.

Здавши матуру з якнайліпшим успіхом, він приніс свідоцтво і поставив перед батьком на стіл. Був ще в святочній одежі й виглядав поважно.

Від часу бурхливої сцени, батько й син оминали себе, ненадбав се мало стерти всю тоді викликану, обопільну вразу. Оба ожидали сьогоднішньої днини, відчуваючи, що перша стріча

¹⁵ «[...] Неронська сцена із батьком» – у творі О. Кобилянська змальовує одну із непривабливих сцен родинного життя Цезаревичів, коли розгніваний на доньку Оксану, що плакала, отримавши двійку з математики, батько підняв на неї руку. На захист п'ятнадцятилітньої сестри вступився брат Юліан, який стиснув батькові руки і не випускав. Пізніше Оксана зробила запис у своєму щоденнику: «Неронська сцена з батьком». Цим самим вона зіставила жорстокість годинникаря Цезаревича із жорстокістю Нерона. Нерон Клавдій Цезар (37–68) – римський імператор з 54 р. з династії Юліїв-Клавдіїв. Нерон відзначався підступністю, жорстокістю, грубістю і варварством. За Нерона було окуповано ряд міст Боспорської держави, приєднано Понтійське царство.

¹⁶ «[...] Метерлінських композицій і творів» – мається на увазі творчість Моріса Метерлінка (1862–1949) – бельгійського письменника, лауреата Нобелівської премії 1911 р., який є одним із провідних представників драматургії символізму. Для ранніх його творів – п'єс «Неминуча» (1890) та «Сліпці» (1890) характерні складна символіка, містичні настрої. Згодом з'являються реалістичні тенденції, як в історичній драмі «Монна Ванна» (1902). Найкращим твором Метерлінка є п'єса-казка «Синя пташка» (1908), в основі якої – пошук істини, прагнення до щастя. Сама О. Кобилянська шанобливо ставилася до творчості Метерлінка, та у листі до Петко Тодорова від 5 грудня 1900 р. запитувала: «Знаєте всі твори Mauric'a Maeterlinck'a (Моріса Метерлінка)? Він мені дуже до душі промовляє. Знаю його кілька творів. Тут тяжко діставати новіші речі [...]». Навіть О. Кобилянська планувала написати відчит (реферат) про М. Метерлінка.

по матурі викличе якісь рішучі відносини між ними й надасть певний керунок у тім вигляді, а з тим і на будуче.

Батько переглянув швидким оком ноту й, віддаючи йому свідоцтво, сказав: «Я тебе не гратуюю, сину. Я сього від тебе сподівався. Ти се вчинив в першій мірі собі, а з тим мені вдоволення». При тих словах подав йому руку й, коли сей уклав свою молоду правицю в батькову, він стиснув її щиро. В очах Юліяна заблис промінь, і він хотів покинути кімнату, однак батько задержав його. «Випроси собі щось у твого батька, Юліяне. Я бажав би тобі сьогодні щось миле вчинити».

Син станув. За його чолом щось заворушилося, а й по міміці його темних брів було видно, що він думав живо. Раз був його погляд і сестрі промайнув. Батько, замітивши се, усміхнувся: «Не можеш?»

– «Противно. Я лиш хотів, щоб ви моє бажання самі вгадали».

– «Пусте. Кажи! Опісля і я собі щось від тебе випрошу».

– «Моя просьба до вас тату: щоби ви, як мене не стане в вашій хаті, не брали нагая в руки».

В хаті стало тихо.

Годинникар поглянув на сина. Сей стояв перед ним поважний і підняв очі. Сі очі темно отінені в сій хвилі не благали, але – рішали.

Батько притакнув мовчки головою.

Він схилився й так само без слова притиснув батькову руку до своїх уст: «Скажіть, тату, щоб я для вас вчинив?»

– «Дві річі, мій сину. Одно: в карти не грати, а друге – довги не робити».

Юліян в першій хвилі всміхнувся, але надумавшись, відповів: «На перше даю слово, але на друге можу лиш з застереженням дати. Я не певний, в які моменти мене поставить життя. Можу приректи, що не з легкодущности вчинив би їх».

– «Держи слово», – і вдруге подав йому руку.

І мов переходячи по тім до денного порядку, спитав: – «А тепер, який факультет? Філологія чи богослов'я?»

– «Наразі нічого. Хоч я впишуся, може, на філологію».

– «Може...?» – батько підсунув брови вгору й мав вже щось нове на устах, коли Юліян, вгадуючи хід думок батька, витягнув з грудної кишені білет, подав його батькові.

– «Від батька Едварда Ганга, тату».

– «Що він пише?»

– «Читайте! Мені зміст білету ще з-перед матури відомий, – сказав. – Я мовчав, бо не хотів лиш одними своїми словами постановлення добродія Ганга випереджати».

Годинникар притакнув головою, читав: – «Прохаю вас, шановний пане, о батьківський дозвіл, задержати вашого сина, Юліяна, через цілі вакації в нас; по укінченні їх згодитися на мою пропозицію, щоб ваш Юліян з моїм сином відслужив рік війська, яко однорічник у Відні¹⁷. Ревер за вашого сина виставлю я. Про інше таке подібне обговорю з ним особисто. Стільки на тепер. Освальд Ганге».

– «Сьогодні ввечері я вже відїду, тату, – сказав Юліян і відгорнув волосся з чола. Він висказав се, наче сповнив важний обов'язок. – І я такий гордий».

– «Так? Вже? І на що?»

– «Що я свободний з власних сил».

Батько усміхнувся.

– «Звичайно, почування академіка. Я розумію тебе, хоч ніколи академіком не був».

¹⁷ Відень – столиця Австрії, адміністративний центр землі Нижня Австрія. Вперше згадується у 881 р. Місто у Центральній Європі, порт на ріці Дунай.

– «Чи конче вже сьогодні мусиш їхати?» – обізвалася сестра і з тими словами опинилася коло брата, зазираючи йому з жалем, а все-таки і з нетаєною любов'ю в очі.

– «Конче, сестро. Якби ти знала, як я нетерпеливо виживав сеї хвили! Не здержуйте мене. Вона мені багато коштувала».

Батько підсунув брови вгору.

– «Так? Я гадав, що тобі студії не завдавали ніколи великих трудностей».

– «Ви й не помиляєтеся, тату. Але не забувайте, скільки я, окрім своїх обов'язкових студій, працював і в інших керунках. Крім того... але, – додав, мов пригадавши щось, – оставимо се» – й урвав.

– «Тяжіла й виховуюча рука батька над тобою, з чим треба було також числитися – не правда?»

– «Так, тату. Виховуюча рука з нагаєм, з чим я совісно числився. Та не думайте, що я під тим розумію, що через те я не буду все той сам. Я себе й свою «ниву» не зраджу ніколи – яка б вона й не судилася мені. Через вакації будемо скріплятися з Едвардом, а опісля... в жовтні поїдемо».

– «До В.?» – сказав годинникар і зморщив якось турботно чоло.

– «Так».

– «Ти, здається, дуже скоро справився з собою».

– «Нема часу. Я одинак. У вас три доньки – а щонайважливіше, я вже знаю, що хочу. Донедавна не був того певний, а тепер вже знаю».

– «Я не знаю, що ти вже знаєш, але я кажу тобі лиш те, що доля чоловіка є та, що він має свою пайку в віковичнім тягарі праці. Не забудь заскоро й за свій народ. Не забудь і за богослов'я. Ти вбогий хлопець і твоя область буде сам чистий народ».

– «Народ, народ, батьку. Іменно, народ, – відповів син квапно. – Але заким до нього може й справді діб'юся – піду в світ. Військо, дисципліна – інший світ... далі подорожуванні і... але про те все ще час говорити». І з тим вийшов з хати.

Батько підпер голову в руки й сидів довший час мовчки. Відтак, протерши чоло й очі, неначе відсунув тим рухом якусь заслону з-перед очей, сказав вголос: «Чи я мав сина?» Донька глянула поважним поглядом на батька, яким глядів іноді й брат, опісля підвелася нечутно з свого місця й приступила до нього. Без слова взяла його руку й зложила на ній поцілунок. «І сина маєте, й доньок маєте, тату», – сказала.

– «Дякую тобі, моя дитино», – відповів.

По часі мовчання сказав: – «Який він тепер є, я знаю, який ще може стати, ніхто не знає. Поїде в велике місто, в море людей і я побоюся, що воно приправить його там не на дріжджі для свого народу, свого хатнього окруження, а на кар'єровича, матеріаліста, безідейника, кав'ярника, фігуру, яких є велика часть з наших синів за границею, а се... я б волів не дожити».

– «Ви бачите примари, тату», – відповіла Зоня.

– «Може. Бо я б хотів іншого сина оставити по собі нашому суспільству».

Вона не обзивалася більше, лиш зайнялася даліше перерваною працею, а батько сидів ще довго над своїми годинниками, але чи працював, вона не знала.

В кімнату неначе щось вступило.

Важке, чуже, й умістилося вигідно коло старого майстра.

Годинники, здавалося, протестували проти того. Всі загомоніли враз. А один, найбільший з них, вдарив якусь годину. Рівно, поважно, сумно.

Зоня підняла голову й поглянула на нього, а від нього на батька.

Він був такий чудний сьогодні.

* * *

Се діялося перед полуднем.

По обіді був в кімнаті, де пересиджував і студіював по більшій части молодий Юліян, рух.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.